

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2025

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ri na tipheji ta 12.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Papila leri ra swivutiso ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A:	Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B:	Nkomiso	(10)
XIYENGE XA C:	Ririmi eka mbangu	(40)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
4. Khwatihata ehansi ka xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA.
5. Nombora tinhlamulo himfanelo ku ya hileswi ti nga nomborisiwa xiswona eka papila ra swivutiso.
6. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo YIN'WANA na YIN'WANA.
7. Tekela enhlokweni mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. Minkarhi leyi ringanyetiweke:

XIYENGE XA A:	Timinete ta 50
XIYENGE XA B:	Timinete ta 20
XIYENGE XA C:	Timinete ta 50
9. Tsala swi basa no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO...**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A**LANDZELELA MILORHO YA WENA**

- 1 Yandheya a a ri nhwana loyi a nga kula a ri hava huwa. A swi nga olovi ku hlundzukisa ntombhi ya ka Marhungani. Vatswari va yena va n'wi rhumerile exikolweni ku ya oka dyondzo a ta kota ku tihanyisa. Leswi a a ri na nhloko yo olova a nga karhatekangi. Tigiredi tin'wana a pfa a tlurisiwa tona hi tlharihelo ra yena ro pfumala ntangha. Leswi swi tsakisile vadyondzisi va xikolo xa Lotani na vatswari va yena, Khangela na Rimbilana. Yandheya a a ri na vanghana vatsongo, hikuva nkarhi wo tala a wu nyikela eka swa tidyondzo ta yena. Loko xikolo xi huma a tifambela yexe hikuva vadyondzikulobye vo tala a va n'wi vondzokela vumunhu bya yena lebyinene. Vumunhu bya yena lebyinene byi n'wi pfunile ku papalata ntshikelelo wa tintangha. 5 10
- 2 Vatswari va Yandheya hi ku vona ku tlhariha ka yena a va tsakela leswaku a ya dyondzela vudokodela, hileswi a va navela madokodela man'wana lama nga humelela. Vona a va ehleketa leswaku mali yi le vudokodeleni ntsena, tanihileswi vanhu van'wana va swi vonisaka xiswona. Yandheya yena a a ri na mavonelo yo hambana na ya vatswari va yena, hikuva a tsakela ku dyondzela ku pfapfarhuta na ku rhunga timpahla ta fexeni, to saseka swinene. Loko a ha kula a tsakela ku pfapfarhuta timpahla to hambanahambana. U endlile vulavisisi hi ntirho lowu, laha a nga vona ku ri na nkayivelo wa vapfapfarhuti va mpahla ya ximanguva lawa; kutani a swi vona leswaku u ta duma na matiko ya misava. Eka ntirho wa vudokodela a nga soli mali, kambe a a vula leswaku a chava ku vona timbanga ta vavabyi, yena a rhandza ku tumbuluxa swilo swo hambanahambana. 15 20
- 3 Kunene loko a pasile Giredi ya khumembirhi, u yile exikolweni xa le henhla a ya dyondzela leswi a tsakela swona. Vatswari na vadyondzisi va yena a va nga tsakangi hi mhaka leyi. U fikile le xikolweni swi n'wi fambela kahle swinene, a tlhela a dyondza na mafambiselo ya bindzu. Loko a hetile tidyondzo ta yena, u tirhile eka khampani leyikulu yo rhunga mpahla ya Bombani, laha a humeseke vuswikoti bya yena na ku tsakisa vathori va yena. U tlakusiwile entirhweni, endzhaku ka malembe ya ntlanu u tipfulerile khampani ya yena ya Xongani. 25
- 4 U sungurile ku duma, ntirho wa yena wu hangalaka na matikonkulu ya Afrika, Amerika na Yuropo. A tlhela a bombisa na khale ka vadyondzisi va yena, leswi a swi va tsakisa swinene. A a rhungela vanhu va mavito ku hlaya vona i ku twa khwiri ku xurha. Loko a pfapfarhuta a tlhela a rhunga, a swi saseka ngopfu. Mali a yi losa eka yena. Yandheya a fumile a fuma na swikunwana. Van'wamahungu a va phikizanela ku lava ku tsala mahungu hi yena, laha xifaniso xa yena a xi kumeka eka pheji yo sungula. U hundzukile muthori loyi a pfuneke vanhu vo tala va ndhawu ya ka vona ku kuma swo miyeta nyoka. A tlhela a khoma vatirhi va yena hi malwandla, ku nga ri hi ku va khoma hi voko ra nsimbi. 30 35

5	Lexi a xi tsakisa hi Yandheya i ku hambi a ri munhu wo duma swinene, a a ri munhu wo titsongahata. A nga rivalangi ekaya hambileswi yena a tshama edorobeni ra Joni endhawini yo saseka. U akerile vatswari va yena ximbindzimbindzi xo saseka a tlhela a va humesa tiholideyi va ya wisa ematikweni ya le handle. Hambi ku ri etikweni ra ka vona na le xikolweni lexi a nga dyondza eka xona, u nyikile vadyondzi tibasari ku ya dyondzela mintirho yo hambanahambana. Vanhu va sungurile ku n'wi tekela enhlokweni, a rhambiwa eka tinhlengeletano to hambanahambana ku ya nyika mimbulavulo.	40 45
6	Hakunene nhompfu a xi nuheti, lavaya a va n'wi vondzokela exikolweni a va khomiwa hi tingana loko va tshuka va hlangana na yena. Van'wana a va ya kombela mintirho eka yena. Yandheya a nga va felangi mona, hikuva a swi tiva leswaku ku khola ka nuha. Tiko na ndyangu wa yena va tinyungubysisile hi mintirho ya yena. Yandheya u humelerisile mhaka ya leswaku loko u ri na ku tiyimisela wa swi kota ku fikelela milorho ya wena.	50

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

- 1.1 Nyika mavito ya vatswari va Yandheya. (2)
- 1.2 Hlamusela leswi a swi endla leswaku Yandheya a nga vi na vanghana vo tala. (2)
- 1.3 Boxa vito ra xikolo lexi Yandheya a dyondza eka xona. (1)
- 1.4 Hi xihi lexi nga tsakisa vathori va Yandheya le Bombani? (1)
- 1.5 Longoloxa matikonkulu mambirhi handle ka Afrika lawa Yandheya a dumile eka wona. (2)
- 1.6 Kombisa hilaha Yandheya a pfuneke vadyondzi va tiko ra ka vona. (1)
- 1.7 Nyika tinhlamuselo ta swivulwa leswi nga laha hansi.
  - 1.7.1 ... ku nga ri ku va khoma hi voko ra nsimbi. (2)
  - 1.7.2 ... ku kuma swo miyeta nyoka. (2)
- 1.8 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nyikiweke laha hansi:

Ku rhunga eka Yandheya a swo va ...

  - A emavokweni.
  - B engatini.
  - C enyameni.
  - D enhlokweni. (1)
- 1.9 Hlamula HI SWONA kumbe A HI SWONA, u tlhela u seketela nhlamulo ya wena.

Yandheya u tsakisile vatswari va yena hi ku ya dyondzela ntirho wa mavoko. (2)

- 1.10 Hi wihi nkoka wo endla vulavisisi hi ntirhovutomi lowu u lavaka ku dyondzela wona? (2)
- 1.11 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke ku ya hi xitshuriwa lexi? (2)
- 1.12 Xana a wu ta va tsundzuxa yini vadyondzi lava a va vondzokela Yandheya eka xitshuriwa lexi? (1)
- 1.13 Xana u vona yi ri mhaka ya kahle ku va vatswari va Yandheya va n'wi hlawulela ntirhovutomi ke? Seketela vonelo ra wena. (3)

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA B: XIFANISO

[Xi huma eka: www.istock.com]

- 1.14 Hlamusela leswi humelerisiwaka hi xitshuriwa xa B. (2)
- 1.15 Hi rihi khombo leri nga khumbaka vaakatiko va ndhawu leyi nga eka xifaniso? (2)
- 1.16 Xana ku nga endliwa yini ku papalata xiyimo lexi nga eka xitshuriwa lexi? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO**XIVUTISO XA 2**

Hlaya XITSHURIWA XA C laha hansi kutani u endla nkomiso hi ku longoloxa tipoyinti ta NKOMBO u **kombisa tindlela leti munhu a nga tihanyisaka hi tona evuton'wini.**

SWILETELO

1. Longoloxa NKOMBO wa tipoyinti hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70, u **kombisa tindlela leti munhu a nga tihanyisaka hi tona evuton'wini.**
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala poyinti YIN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINYI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke ma ri endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C**TINDLELA TO TIHANYISA EVUTON'WINI**

Minkarhi leyi hi hanyaka eka yona yi na migingiriko yo tala. A swa ha fani na khale laha vanhu a va pfuka va tshamile na mindyangu ya vona va tirha ntsena loko ku ri na ntirho kumbe hi minkarhi ya xirimo.

Tiko a xi etleli magomani. Lavakulu va huma va ya emintirhweni ku ya handzela mindyangu ya vona. Evuton'wini a hi hanyi hi ku ya emintirhweni ntsena. Van'wana va pfuka hi mahlambandlopfu va sweka swo ya xavisela lava nga emintirhweni. Vanhu va nyikiwile vuswikoti byo hambanahambana lebyi va faneleke ku byi tirhisa yi ri ndlela yo tihanyisa. Loko ri xa, vafana vo tala va tihungasela hi ku hlantswa mimovha yi ri ndlela yo kuma swo tihanyisa.

Vanhu van'wana va katekile swinene, va na ndhawu ya kahle laha va byalaka mihandzu na matsavu leswaku va ta xavisela vahundzi va ndlela. Vanhu van'wana va swi dyondzile leswaku hakelo ya vurhongo i swixalu na malanga. Lava hi lava va pfukaka ka ha ri mixo va ya kombela ntirho wa ku basisa tindlu na ku hlantswa swiambalo eka lava pfukelaka emintirhweni. Van'wana va na tihlo ro vona leswi kayivelaka emugangeni. Vuvatli hi yin'wana ndlela leyi pfunaka ku susa vusweti bya mintirho.

Hambileswi mfumo wa hina wu ringetaka ku rilisa lava pfumalaka kambe a swi ringanelangi. Van'wana va tshova tihunyi va ya xavisela lava nga hava nkarhi wa ku ya etihunyi. Hinkwaswo leswi swi hi pfuna ku hanya.

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B:**10**

XIYENGE XA C: RIRIMI EKA MBANGU**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

Dirowa vutomi bya wena byi vangama hi ku tirhisa tikhirayoni ta hina ta **Mapendani**.
Loko u lava ku dirowa swi saseka, tihlanganisi na hina.

[Xi huma eka: www.being/search.com]

- 3.1 Xana ku navetisiwa yini eka xinavetiso lexi? (1)
- 3.2 Xana hi swihi leswi endlaka leswaku xinavetiso lexi xi koka rinoko ra vaamukeri va hungu? (2)
- 3.3 Hlawula nhlamulo leyi yi nga yona eka leti nga laha hansi. Hi ku ya hi munavetisi loko u tirhisa leswi nga navetisiwa ku dirowa vutomi bya wena byi ta ...
- A saseka.
B vonikela.
C hatima.
D dzwihala. (1)

- 3.4 Xana ntila lowu nge: 'Xava nkwama wun'we u kuma buku yo dirowela eka yona **mahala!!**' wu na nkucetelo muni eka vaxavi? (2)
- 3.5 Hi wihi nkoka wa xiphemu xa rito leri tikisiweke eka ntila lowu nga laha hansi. Loko u lava ku dirowa swi saseka, tihlanganisi na hina. (2)
- 3.6 Xana u titwa njhani endzhaku ko hlaya xinavetiso lexi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyaxiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA E

[Xi huma eka: www.google.com]

- 4.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga laha henhla swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)
- 4.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Vuxaka bya vanhu lava va nga eku vulavuleni eka khathuni byi nga va bya ... (1)
- A malume na ntukulu.
B mutswari na mudyondzi.
C mutswari na n'wana.
D nuna na nsati.

- 4.3 Xana hi swi tivisa ku yini leswaku marito lama nga eka ximunhuhatwa xa B a ma fikangi etindleveni ta ximunhuhatwa xa A? (2)
- 4.4 Hi wihi ntirho wa nsayino lowu nga eka khathuni leyi? (2)
- 4.5 Ximunhuhatwa xa B a xi kombi ku amukela eka leswi endlekaka eka xitshuriwa lexi. Seketela nhlamulo ya wena? (2)
- 4.6 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu taka.
Hambileswi ku nga ndlela ya manana yo komba rirhandzu. (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 5: RIRIMI NA VUSWIKOTI BYO HLELA

- 5.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F: PROSI

Eka nkarhi lowu hi hanyaka eka wona mavabyi ya tele swinene. Man'wana ya wona ma chavisa. I swa nkoka leswaku loko munhu a vona swikombiso swo karhi a hatlisa a endzela dokodela, ku endlela leswaku a ta pfuneka a hola mavabyi ma nga si kula. Ku vonana na vavutshunguri hi nkarhi swi pfuna ngopfu. Ku na mhaka ya ku, ku sivela swi antswa ku tlula ku tshungula. 5
Man'wana mavabyi hi nga kota ku ma papalata hi ku landzelela madyelo lamanene na ku endla vutiolori.

Vanhu vo tala va chava ku tiva mavabyi lama va nga na wona, va twa swi va veka ehansi ka ntshikelelo. Loko mavabyi ma kumeka ma ri eka xiyimo xa le henhla swi va vangela ku xaniseka. Leswi a swi fanelangi hikuva tindhawu ta vutshunguri i matutu vana va Ntavasi. U nga ya eka ndhawu leyi u nga tivekiki u ya pfuneka kona. Mavabyi man'wana hi ma tekela eka vatatana na vamanana. Man'wana ho hlangana na wona kwala ku hanyeni. Vuvabyi bya mfukuzana byi lava ku hatliseriwa ku kuma vutshunguri. Mavabyi man'wana a ma tshunguleki, leswi bohaka ku dyondza ku hanya na wona vutomi 15 hinkwabyo. Ha boheka ku landzelela swiletelo swa wona.

[Xitshuriwa xa vutitumbuluxeri]

- 5.1.1 Vumba xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke, u humesa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi nga laha hansi.
... ku endlela leswaku a ta pfuneka a **hola** ma nga si kula. (2)
- 5.1.2 Kombisa ntirho wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
Man'wana mavabyi hi nga kota ku ma papalata hi ku landzelela madyelo **lamanene** na ku endla vutiolori. (2)
- 5.1.3 Nyika nkomiso wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
I swa nkoka leswaku loko munhu a vona swikombiso swo karhi a hatlisa a endzela **dokodela** ... (1)
- 5.1.4 Nyika nkoka wa riengeteri leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
Ku vonana na vavutshunguri hi nkarhi swi pfuna **ngopfu**. (2)
- 5.1.5 Nyika rito rin'we ro vula maviti mambirhi lama tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
Mavabyi man'wana hi ma tekela eka **vatatana na vamanana**. (2)

- 5.1.6 Yisa rito leri tikisiweke laha hansi eka ntsongahato.
U nga ya eka **ndhawu** leyi u nga tivekiki u ya pfuneka kona. (1)
- 5.1.7 Yisa xivulwa lexi nga laha hansi eka tlhelo ra mpfumelo.
Leswi a swi fanelangi hikuva tindhawu ta vutshunguri i matutu vana va Ntavasi. (2)
- 5.1.8 Sungula xivulwa lexi nga laha hansi hi rihlanganisi leri nga endzeni ka swiangi.
Man'wana ho hlangana na wona kwala ku hanyeni. (kasi) (2)
- 5.2 Hlaya xitshuriwa lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

Vatukulu vafanele ku tekela ndzhaka leyi. I mfanelo ya mina ku va dyondzisa. Va ri ku tlula ka mhala ku letela n'wana wa le ndzeni, va ta va

[Xi huma eka www.eng-zar.desertcart.com]

- 5.2.1 Nyika vunyingi bya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
I mfanelo ya **mina** ku va dyondzisa. (1)
- 5.2.2 Nyika mavizweni wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi ... va ta va **swifumi**. (1)

- 5.2.3 Lulamisa swihoxo leswi nga kona eka xivulwa lexi nga laha hanshi.
vatukulu vafanele ku tekela ndzhaka leyi. (2)
- 5.2.4 Xana xivuriso lexi nga laha hanshi a wu ta xi tirhisa loko ku humelele
yini?
Ku tlula ka mhala ku letela n'wana wa le ndzeni. (2)
[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80